

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יג, תשכ"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

אבינרי, שנתאזרחו בלשוננו, יש להזכיר: ביום, מרשם, תוצר,
וכן את הציירוף: רב־מכר («בסט־סלר»).

מ"צ קדרי

ביטויים מעולם הקבלה בלשוננו

עולם התוהו

תהו במקרא פירושו ריקות, ריקנות, כעדות הכתוב:
«והארץ היתה תהו ובהו» (בר' א, ב), ובתרגום אונקלוס: צדיא
וריקניא. בתזוזה קלה במשמעות המלה פירושו גם אפסות,
הבל, כגון: «מאפס ותהו נחשבו לו» (ישע' מ, יז) — בשתהו
מקביל לאפס; «לתהו והבל כחי כליתי» (ישע' מט, ד) —
כשהוא מקביל להבל. כל שימושי המלה במקרא, במשנה
ובספרות התלמודית כולה מתבארים ממשמעות זו. מכאן שגם
אותם פסוקים, שהפכו בלשון ימינו למימרות ופתגמים, אם
בשאילה ישירה מן התנ"ך ואם בתיווכם של חכמינו, חוזרים
אל המובן של ריקנות והבל. כך הביטוי «עלה בתוהו» (= נכשל,
נסתיים בלא תוצאות), שמקורו בכתוב: «יעלו בתהו ויאבדו»
(איוב ו, יח), והמימרה המוטחת נגד רווקים: «לא תהו בראה
לשבת יצרה (ישע' מח, יח), על־פי דרשת התלמוד ביבמות
סב ע"א.

אף הציירופים השמניים בלשון חכמים שבא בהם תוהו

בהוראה זו תרג (מן אתרוג), ר' ז' בך־חיים, ביאליק והעשייה בלשון,
כנסת א' (סדרה חדשה), תש"ך, עמ' 238 והערה 42 א.

כאיבר שני בתפקיד של מתאר, מיוסדים על המשמעות הזאת.
כגון: "מעשה תוהו" (קמא סז ע"ב), כלומר: מעשה הבל;
"אנשים הללו של שווא הם של תוהו הם" (ברכות סג ע"א),
כלומר: אנשים ריקים, חסרי ערך; ובספרות המאוחרת יותר
"נקרנין המדקדין על דברי תוהו (תשובות הגאונים, מהדורת
הרכבי, שח) דברים ריקים, בלתי חשובים.

אבל תחום משמעותה של המלה תוהו נתרחב הרחבה
ניכרת בדרך של תרגום שאילה מן המלה היוונית *κᾶος*,
הבאה באגדות היוונים לתיאור המצב שלפני הבריאה.
ביוונית יוצאת גם למושג הערבוביה, חוסר הסדרים¹, וכל
משמעויותיה חדרו לעברית דרך הערבית, בשעה שמתרגמינו
ומחברינו בימי הביניים הצטרכו להריק לעברית מלים ערביות
טעונות משמעות מן היוונית. מכאן מזדהה, למשל, בלשונו של
הפרשן ר' בחיי בן אשר (בסוף המאה הי"ג בספרד) תהו עם
היולי: "והחומר הזה נקרא בלשון התורה תהו ובלשון
הפילוסופים היולי" (בראשית א, א), כלומר: החומר הקדמון
חסר הצורה. מתקופה זו ואילך מביע איפוא תהו גם את מושג
הערבוביה, כאוס.

משמעות זו היא שגברה גם בלשונם של מקובלים,
שהשתמשו בצירוף עולם התוהו. מקורו של הצירוף הוא
בתלמוד (סנהדרין צז ע"א): "תנא דבי אליהו ששת אלפים
שנה הוי על מא, שני אלפים תוהו, שני אלפים תורה ושני

1. ע' הערת העורך (פרופ' ג'יה טורסיני) לערך תהו במילון

בן־יהודה, עמ' 7671.

אלפים ימות המשיח"; ופירש שם רש"י: "תחת שלא ניתנה עדיין תורה והיה העולם כתוהו". כלומר: עולם התוהו פירושו בדברי חז"ל הוא עולם של הבל, עולם שאין בו תורה, והכוונה לעולם הזה שלאחר הבריאה. נקודת המוצא למשמעות הצירוף בלשון המקובלים הייתה: עולם כֹּא ט י, עולם בלא סדרי היצירה. ברוב שימושיו של הביטוי בספרות הקבלה— והוא שכיח מאוד בכתבי המקובלים מהאסכולה של האר"י — אין משמעות זו עולה כפשוטה, ויש לדייק בתיאור מקומו של הביטוי בתמונת עולמם של האר"י ותלמידיו, כדי להבין את המכוון בו.

עולם התוהו נקראו בקבלת האר"י שלבים מסוימים של התהוות העולמות, בניגוד לעולמות אחרים, הנקראים עולם התיקון². הכינוי עולם התוהו מכוון אל העולמות שלאחר שבירת הכלים³, אבל לא אליהם בלבד: יש שהוא מציין את "עולם הנקודים" כולו, כלומר את העולם האמצעי בתהליך התהוות הכלים בתחומי האלוהות (עולמות מעבר אלו נקראים על-פי לשון הכתוב בבר' לא י: "עקודים", "נקודים", "ברודים"), כלומר בתהליך ההכנות להתהוות העולמות התחתונים. ב"עולם

2. ע' י' תשבי, תורת הרע והקליפה בקבלת האר"י, עמ' לב. ודאי יכלו גם המקובלים לזהות את עולם התוהו עם העולם הזה שלאחר הבריאה (כפירושו בדברי חז"ל), אבל להם היה עניין בעולמות שחרבו, באצילויות קדומות שלפני התהוות העולם הזה, ועל כן משמעות הצירוף היא "קדם-היסטורית".

3. ע' על צירוף לשון זה בלשוננו לעם, סיוון תשי"ח.

הנקודים" כבר הגיעה הפרדת הכלים זה מזה לסיימה; כאן מופיעה לראשונה מערכת שלמה וגלויה של עשרה כלים (המקבילים לעשר הספירות של הקבלה הקדומה). והנה כל "עולם הנקודים" הזה נקרא בכינוי עולם התוהו, כגון: "מנקודה זו נתפשקו עשר נקודות וכו' וזהו נקרא עולם התוהו ובוהו ועולם הנקודות" (עץ חיים לר' חיים וויטאל), שער הכללים א); ואפשר שהוא נקרא כך, משום שבו היה עתיד להתרחש אסון השבירה, שהחזיר את הכול לתוהו ובוהו: "וז"ס [וזה סוד] 'והארץ היתה תהו ובהו' שהם בחינת המלכים³... אשר מתו [רמז לשבירה] ונתחברו [כלומר נתערבו] ונעשו תהו ובהו" (עץ חיים, שער יח פרק ה), דהיינו: כאן בוטל ייחודו של כל כלי וכלי ונתערבו הכלים זה בזה בצורה כְּאוֹטִית.

ויש שמכנים בשם עולם התוהו את החלק התחתון בלבד של "עולם הנקודים": את שבע הספירות, שבהן מתחילים להתגלות שינויי הגוון בין הכלים. ביסודם היו כלים אלו "הלובן הגמור", ורק בשבע הספירות התחתונות נתגוונו גוונים מיוחדים, ושלב זה נקרא עולם התוהו (איגרת ר' נפתלי כרך, ממפיצי קבלת האר"י במאה הי"ז בפרנקפורט, בספר עמק המלך, אמשטרדם ת"ט, דף פז ע"א)⁴. על כל פנים כוונתו של עולם התוהו בקבלת האר"י היא לעולמות של השבירה, לעולמות של ערבוביה.

3. המלכים נתפרשו כבר בזהר כאציליות קדומות, שלא נתקיימו.

4. ע' ג' שלום, שבתי צבי, עמ' 29.

עולם התווה נעשה איפוא מונח ממונחי האר"י עצמו, החוזר ומופיע פעמים אין ספור בכתבי תלמידיו ותלמידי תלמידיו, ומהם נודע בקרב הכותבים והקוראים עברית. אך מקורותיו של המונח קדומים יותר: רישומו נתגלו כבר בקבלת מגורשי ספרד. עולם התווה במשמעות הקרובה ביותר לשימושו בתמונת עולמו של האר"י נמצא בקונטרס התשובות של ר' יוסף אלקאשטייל, ממקובלי ספרד ערב הגירוש (בעיר שאטיבה או ג'אטיבה בשנת רמ"ב [1482])⁵. גם אצלו נקרא "עולם הנקודות", כלומר מעמד הנאצלים, שבהם עתידה להתרחש השבירה, בשם עולם התווה, והרי משמעות זו קרובה למשמעות הביטוי בשיטת האר"י.

אכן קרובה זו אינה צריכה להפתיענו: אחד ההבדלים העיקריים בין דרכו של האר"י ובין קודמיו הקרובים בקבלה, הוא בשימושו במונחים ובציורים, שרבים מהם לא קיבלם מרבותיו הישירים בצפת. וכך כותב על כך ר' שמשון באקי מצפת (מתלמידי תלמידיו של האר"י) בשנת שמ"ב (1582) לאיטליה: "... שמעתי ששאלו לחכם המקובל האשכנזי זצ"ל [= האר"י] על זה [על ההבדל בין תורתו ובין קבלת הקודמים לו], והשיב להם, שלא דיברו [הקדמונים] כי אם בעולם התווה בזמן מיתת המלכים... אבל קבלתינו היא אחרי התיקון... [כלומר: עוסקת במעמד העולמות אחרי התיקון]⁶. קצרה הייתה הדרך מכאן לשימוש המושאל, שבו מכנים

5. ע' ג' שלום, תרביץ כה, עמ' 173.

6. ע' ג' שלום, ציון ה, עמ' 156.

בכינוי עולם התווהו דברים שאין הדעת נוחה מהם. למעשה לא היה צורך אלא בהחזרת המשמעות הקדם-קבלית למלה תווהו, ומיד הובררה הכוונה של הערבוביה, הבלבול הגדול. דוגמה ראשונה להשאלה כזאת בכיוון של גינוי נמצא בקרבת הנושא המקורי, שבו נשתגר הביטוי במשמעותו הרווחת: ר' משה זכותא (מפייצי קבלת האר"י באיטליה) קורא לקבלת רמ"ק [ר' משה קורדובירו, מייצג הכיוון האורתודוקסי בקבלה שלפני האר"י] בכינוי עולם התווהו (אוצרות חיים; איגרת)⁷, וכוונתו היא לגנאי: לומר לך שקבלה זו ערבוביה גמורה היא.

וכך היא דרך שימושו של הצירוף גם בלשון הספרות החדשה. מ"ל ליליינבלום⁷ כתב ביקורת על אברהם מאפו בשם "עולם התווהו" (בשנת תרל"ג), ובו מדובר על דור ההשכלה, "שהוא מלא תווהו ורפיון רוח" ואין לו כל מטרה, ועל חיי הדור, "שאין בהם דבר של כלום". ואצל י"ל פריץ אנו מוצאים בספרו "משכנות עוני" פרק בשם "תמונות מעולם התווהו" (כל כתבי פריץ, כרך ג'), כשהוא מכוון לעולם העיירה היהודית הבזוי בעיניו; במתכונת הצירוף הוא גם טובע מטבע חדש: "עיר התווהו" (שם). ואילו בלשון הכתיבה העיונית של ימינו יש שמרומז בו כפל העולמות שבקבלת האר"י, בשעה שמעמידים אותו לעומת עולם התיקון, כגון: "אבירי הקידמה, המתיימרים להקים בהבל פיהם את העולם המתוקן, הופכים אצל ברנר לנציגים שדיים של עולם

7. ע' מובאה במילון בן-יהודה, ערך תהו.

7*. אני מודה למר מ' מדן על פרט זה.

התוהו" (ב' קורצווייל, מולד מס' 116, 'עמ' 114); ויש שגוברת בו המשמעות המושפעת מעולם הנשמות הערטילאיות, התועות⁸ (עולם של נשמות התועות בלא תכלית, בערבוביה), ומכאן הרמז לעולם הרוחות המבהיל את בני האדם מאז: "תהליכים מיכאניים, מראות סיוט מתוך עולם-תוהו נטול משמעות" (מולד, שם עמ' 117 — בהשמטת ה"א הידיעה; "וראה סימני אישורה של הקאנדידאטורה בסיפור שבימת חזיונו עולם התוהו" (ד' סדן, יובל שי, עמ' 32) — על ספרו של ש"י עגנון "הדום וכסא", המדבר על עולם הנשמות; אובדן היקר... והעמידה מול עולם התוהו של ההווה...") (ל' חובב שלוחות, תשרי תשכ"ב) — כששני גוני המשמעות משמשים בו כאחד.

3. ע' לשוננו לעם קי"ט, תשכ"א.